

Gnieźnieńskie Forum Ekspertów Turystyki Kulturowej

Pytanie 104: Jak mierzyć turystykę zrównoważoną?

Michał Kępski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
Poznańskie Centrum Dziedzictwa
<https://orcid.org/0000-0002-2207-9413>

Dr Wojciech Mania

Poznańska Lokalna Organizacja Turystyczna

Turystyka ma niebagatelny i wielokierunkowy wpływ na wszystkie podmioty w niej uczestniczące (chcące tego lub nie). Jedną z odpowiedzi na coraz wyraźniej dostrzegane negatywne oddziaływania tego zjawiska (m.in. niesławny *overtourism*) miałyby być turystyka zrównoważona.

Jest ona pochodną skryształowanej w latach 80. XX wieku koncepcji zrównoważonego rozwoju. Turystyka zrównoważona zakłada zintegrowane zarządzanie dziedzictwem (kulturowym, przyrodniczym) oraz aktywnością turystyczną w celu zminimalizowania negatywnego wpływu na środowisko naturalne oraz kulturę lokalną, przy jednoczesnym zachowaniu jej pozytywnego wpływu społecznego i ekonomicznego, także dla przyszłych pokoleń. Ta idea pojawia się nie tylko w dyskursie akademickim. Została również skodyfikowana w dokumentach strategicznych i jest promowana m.in. przez Światową Organizację Turystyki (UNWTO) czy Unię Europejską. Warto tutaj zwrócić szczególną uwagę na opracowania, które podnoszą wątek ochrony i interpretacji dziedzictwa w kontekście antropogenicznych zmian klimatu [przygotowane m.in. przez ICOMOS – *The Future of Our Pasts*, 2019]. Zawarte w nich wskazówki i dobre praktyki mają stanowić zachętę do rzeczywistych działań.

W ostatnim czasie w Polsce można zaobserwować pewne ożywienie w tym zakresie. Jeszcze w trakcie trwania obostrzeń związanych z pandemią COVID-19 Kraków uchwalił nowatorską „Politykę zrównoważonej turystyki na lata 2021-2028” [Walas 2021]. Natomiast w 2022 roku Rada Miasta Torunia uchwaliła „Program rozwoju turystyki dla miasta Torunia do 2030 roku”, odwołujący się do idei turystyki zrównoważonej w swej misji [Sikora i in. 2022].

Podejmowane są także próby parametryzacji turystyki zrównoważonej, np. jednym z ujęć tego zagadnienia jest Europejski System Wskaźników Turystycznych [The European Tourism Indicator System; ETIS 2016]. Zawiera on 27 głównych

i 40 uzupełniających wskaźników zgodnych z modelem zrównoważonego rozwoju, dzielącym się na trzy komponenty: przyrodniczy (ekologiczny), społeczny i ekonomiczny. Trudno odmówić mu kompleksowości. Jednocześnie pojawia się wątpliwość o jego użyteczność ze względu na różnorodność potrzebnych danych (nawet w wersji najbardziej podstawowej). Rodzi to kolejne dylematy: kto miałby te dane gromadzić? Za pomocą jakich narzędzi wdrażać i weryfikować zrównoważoną turystykę dziedzictwa? Czy organizacje turystyczne (DMO) są w stanie sprostać takiemu zadaniu? Na ile uwarunkowania lokalne, takie jak dostępność danych, lecz również kultura organizacyjna i ewaluacyjna wpływają na możliwości realizacji tego zadania?

Wszystkie te wątki wiodą nas do pytania: **jak mierzyć i parametryzować turystykę zrównoważoną?**

Odpowiedzi:

Prof. dr hab. Anna Pawlikowska-Piechotka

Akademia Wychowania Fizycznego Józefa Piłsudskiego w Warszawie

Katedra Turystyki i Rekreacji

<https://orcid.org/0000-0003-0429-0327>

Odpowiadając na to pytanie, nie sposób pominąć, chociażby pobieżnych i dalece uproszczonych rozważań na temat samej definicji terminu ‘turystyka zrównoważona’, w kontekście potrzeby ułożenia w tym duchu kierunków polityki turystycznej. Te zagadnienia były i są przedmiotem studiów, opisane w wielu pracach naukowych, ogłoszone w dokumentach przyjętych przez liczne organizacje międzynarodowe: UE [2013], UNEP [2023], UNDP [2023], UNESCO [2020], UNWTO [2023], ICOMOS [2021] oraz ICOM [2023]. Jednak – co należy podkreślić – bez osiągnięcia satysfakcjonującego konsensusu i jednoznacznych rozstrzygnięć, jest to bowiem wciąż przedmiot dyskusji i badań wielu ośrodków akademickich na całym świecie. Zatem sam termin „turystyka zrównoważona” (tak jak i „rozwój zrównoważony”, którego jest integralną częścią) nie jest wcale do końca jasny, mogą być wątpliwości, co należy przezeń rozumieć i różne miary dla oceny tego pojęcia stosowane. Wielu badaczy poddaje w wątpliwość, czy jest to stan możliwy do osiągnięcia, czy tylko utopijna wizja, szlachetna idea, do której powinniśmy dążyć. W konsekwencji część przedstawicieli nauki uważa, że należy raczej pozostać przy określeniu „rozwój odpowiedzialny”, „turystyka odpowiedzialna” – ale nie jest to miejsce dla tego zakresu dyskusji.

Pozostańmy przy definicji przyjętej przez UNWTO, jak się wydaje najbardziej odpowiedniej dla naszych rozważań: „turystyka zrównoważona uwzględnia potrzeby zarówno turystów, jak i członków społeczności lokalnej, jej rozwój przyczynia się do rozwoju ekonomicznego, przy zachowaniu wartości przyrodniczych, społecznych i kulturowych”. Należy podkreślić, że tak rozumiane pojęcie turystyki zrównoważonej (a szerzej – rozwoju zrównoważonego) nie jest problemem nowym, jest znacznie starsze niż dokumenty końcowe przyjęte w czasie Szczytu Ziemi ONZ z 1992 roku [AGENDA 21, 1992].

Potrzebę prac nad turystyką zrównoważoną (nazywając ją „racjonalną” lub „planową”) – doceniano już w II połowie XIX wieku. W wielu krajach europejskich (Wielka Brytania, Francja, Niemcy, Szwajcaria) starano się zakładać nowe i rozwijać już istniejące kurorty nadmorskie, uzdrowiska i ośrodki górskie w sposób przemyślany i planowy, chcąc przeciwdziałać żywiołowemu rozwojowi turystyki.

W I połowie XX wieku, dla planowanego rozwoju turystyki, przyjmowano najczęściej kryteria pojemności i chłonności dla wyznaczania lokalizacji i wielkości miejscowości turystycznych, wyróżniano też obszary konsekwentnie chronione, wyłączone z zabudowy. Równowaga między rozwojem turystyki a zadaniami ochrony środowiska były wówczas miernikiem dla oceny skutków planowania, sposobem na zapewnienie właściwej ochrony najcenniejszych wartości przyrodniczych i kulturowych, zachowanie unikalnego charakteru krajobrazu i urody kurortu, niedopuszczenie do nadmiernej urbanizacji i zapobieżenie chaotycznemu rozrostowi miejscowości turystycznych. Dbano też wówczas o rozwój infrastruktury technicznej: transportu, rozwijając sieć drogową i kolejową do tych miejscowości, budując wodociągi, kanalizację, oczyszczalnie ścieków i bezpieczne ujęcia wody pitnej, prowadząc sieć elektryczną. Pamiętano również o rozwoju infrastruktury społecznej, z czego korzystali również członkowie społeczności lokalnej. W tym zakresie mamy w Polsce także piękną tradycję, już przed ponad stu laty w sposób planowy starano się rozwijać turystykę na atrakcyjnych terenach nadmorskich i górskich. W okresie II RP wyznaczano w planach regionalnych miejscowości leżące w pasie nadmorskim (Gdynia, Jurata, Hel), nad jeziorami (Augustów) i w górach (Istebna) z przeznaczeniem dla rozwoju turystyki i wypoczynku. Opracowywano dla nich starannie przemyślane plany rozwoju przestrzennego w oparciu o najnowsze zdobycze myśli urbanistycznej. W tym miejscu warte są wspomnienia interesujące projekty i prace studialne dla turystyki w Pasie Nadmorskim oraz Ziemiach Górskich

(Karpatach) autorstwa prof. Wacława Ostrowskiego (1907-1990), prof. Bolesława Malisza (1910-1995), prof. Stanisława Leszczyckiego (1907-1996). Prace te były prowadzone w Biurach Planowania Rozwoju Regionalnego w oparciu o przeprowadzone wcześniej badania naukowe i studia projektowe. Jednocześnie rozwijano wówczas w sposób planowy – jako ważny program rządowy – turystykę wiejską, mającą dać możliwość wypoczynku rodzinom mniej zamożnym, dla których modne kurorty były niedostępne finansowo. Wyznaczone wsie letniskowe otrzymywały odpowiednie rządowe wsparcie dla finansowania rozwoju infrastruktury turystycznej.

Filozofia rozwoju zrównoważonego turystyki była też w Polsce ważnym zagadnieniem w II połowie XX wieku (nazywana po 1945 roku „sozologią turystyki”) – uczelniami wiodącymi w Polsce w pracach naukowych nad tym zagadnieniem były Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie oraz Uniwersytet Łódzki. Tu należy przypomnieć postać niezmiernie zasłużonego dla prekursorskich badań naukowych nad racjonalnym i planowym rozwojem turystyki w okresie powojennym – prof. Teofila Lijewskiego (1930-2010), związanego zarówno z Polską Akademią Nauk, jak i Wydziałem Geografii UŁ. Ramy instytucjonalne dla prowadzonych w tym czasie badań naukowych i prac planistycznych były tworzone przez Instytut Turystyki (i jego filie krakowską i bydgoską), Instytut Kształtowania Środowiska oraz wydziały geografii szczególnie na Uniwersytetach: Jagiellońskim, Łódzkim, im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz w ramach PAN [por. Pawlikowska-Piechotka 2013; 2016]

Problem zrównoważonego rozwoju turystyki jest w XXI wieku coraz bardziej wymagającym pilnych rozwiązań i jednocześnie coraz bardziej wielowarstwowym i wieloznacznym zagadnieniem. W konsekwencji zachodzi potrzeba dla formułowania nowych metod jego oceny za pomocą precyzyjnych, zróżnicowanych mierników, wymagających udziału wielu ekspertów i wykorzystania wiedzy interdyscyplinarnej. Obecnie nie dysponujemy zamkniętą listą takich indykatorów, jest to temat toczących się dyskusji w świecie nauki i ścierających się poglądów.

Dla oceny realizacji efektów polityki turystyki zrównoważonej powinny służyć ilościowe i jakościowe mierniki, dające odpowiedź na temat pozytywnych i negatywnych konsekwencji jej wdrażania. Zmieniają się, co prawda, nazwy i podlega ewolucji problem turystyki zrównoważonej, ale sens i cel pozostają od dwustu lat niezmiennie te same: troska o rozwój turystyki z poszanowaniem wartości

przyrodniczych, społecznych i kulturowych, dająca szansę ożywienia gospodarczego. W ramach tych grup zagadnień – formułowane są odpowiednie mierniki, determinowane zmiennymi w czasie i w przestrzeni uwarunkowaniami. Co należy jednak zaznaczyć, zmieniają się nie tylko same mierniki (są coraz bardziej precyzyjne w ramach wymienionych segmentów problemowych), ale i przypisywane do nich wagi. W XX wieku były nim kolejno: ekonomia, ochrona wartości przyrodniczych i kulturowych, a w ostatnich dekadach – jest nim dobro społeczności lokalnej, na który jest kładziony coraz silniejszy nacisk. Miernikami dla osiągnięcia celów społecznych są warunki życia ludności miejscowej, a jakość życia – mierzona być powinna za pomocą zestawu tak różnorodnych wskaźników, jak np.: długość życia, śmiertelność niemowląt, jakość środowiska, uzyskiwane dochody, stopień bezrobocia (aktywność na rynku pracy), bezpieczeństwo publiczne, mieszkalnictwo, dostęp do podstawowych usług (zdrowia, handlu, oświaty, kultury), sportu i wypoczynku.

W stosunku do ubiegłego stulecia, obszary tematyczne, dla których formułuje się indykatory turystyki zrównoważonej, zostały uzupełnione wieloma zagadnieniami, wcześniej nie branymi pod uwagę, np.: zrównoważona konsumpcja, inkluzja społeczna, zmiany klimatu, zrównoważony transport (ślad węglowy), odnawialne źródła energii, partnerstwo działań. Do stosowanych w XX wieku kryteriów oceny stanu środowiska (jakość powietrza atmosferycznego, gleby, wód) dodano ochronę przed hałasem, przykrymi zapachami oraz sztucznym światłem. Nie jest to lista zamknięta – nadal jest to otwarty obszar badawczy.

Zestawy wskaźników dla zmierzenia efektów polityki turystycznej na danym obszarze powinny być opracowane dla każdego ze zbiorów zagadnień osobno jako segmenty tematyczne poszczególnych problemów: ekonomicznych, przyrodniczych, kulturowych, społecznych. Z uwagi na złożoność zagadnień, można rozważać, ze względów praktycznych, stosowanie równoległe dwóch zestawów mierników: bardzo szczegółowych (mogących obejmować nawet kilkadziesiąt pozycji tematycznych) i uproszczonych (wybranych kilka, kilkanaście pozycji tematycznych). Indykatory zrównoważonego rozwoju turystyki mogą też, w zależności od celu, w jakim są formułowane, być zgrupowane w poziomach hierarchicznych (cele ogólne, szczegółowe lub cele krótkoterminowe, długoterminowe).

Jak się wydaje na pytanie: Jak mierzyć turystykę zrównoważoną?, odpowiedź musi być niejednoznaczna, bowiem kryteria i miara „zrównoważenia” (a także przypisywane im wagi) muszą być dobrane odpowiednio do obszaru (miejscowości)

oraz aktualnych uwarunkowań ich rozwoju. Ponieważ nie istnieje jeden, powszechnie przyjęty wzorzec turystyki zrównoważonej (a szerzej – rozwoju zrównoważonego), w konsekwencji nie jest możliwe standaryzowanie mierników dla jej oceny. Przede wszystkim błędem jest przykładanie tej samej miary dla współczesnego pojęcia „turystyki zrównoważonej” w Europie i krajach mniej rozwiniętych, a nawet w skali tego samego kraju – do różnych regionów i obszarów o odmiennej funkcji. Już z tej przyczyny trudno byłoby wymieniać ujednolicone mierniki dla potrzeb oceny turystyki zrównoważonej.

Inne oczekiwania i wymagania dla turystyki rozwijanej racjonalnie i odpowiedzialnie będą stawiane w wielkich miastach Europy (szczególnie tam, gdzie już mamy do czynienia z protestami społeczności lokalnej wobec pogłębiającego się zjawiska *overtourismu*), inne w peryferyjnych i zacofanych cywilizacyjnie wiejskich osadach Afryki, Azji i Ameryki Południowej, których mieszkańcy z utęsknieniem oczekują wielkiej szansy rozwoju gospodarczego i poprawy bytu, jaką może nieść pojawienie się turystów. Inne są też w każdym kraju (również w ramach wspólnoty jaką jest UE) uwarunkowania prawne dla rozwoju turystyki. Nawet w tym samym kraju, w zależności od wiodącej funkcji obszaru (park narodowy, rezerwat, miejscowość turystyczna, historyczne miasto, tereny rolne) powinny być przyjęte inne mierniki i kryteria dla „turystyki zrównoważonej”: inne w operacie leśnym, inne dla planu ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego, inne dla turystyki na terenach wiejskich (agroturystyki), inne dla miejscowości uzdrowiskowej.

Śledząc, w przekroju historycznym ostatniego wieku, rozwój turystyki w Polsce i na świecie wiemy, że nie zawsze przyjęte na wstępie założenia teoretyczne, w tym sformułowane kryteria dla kierunków jej zrównoważonego rozwoju, okazywały się narzędziem skutecznym. Przede wszystkim nie zawsze jest możliwe ochronienie pierwotnych koncepcji planistycznych przed zniekształceniami w kolejnych dekadach. Niestety zbyt często byliśmy i nadal jesteśmy świadkami chaotycznego i niekontrolowanego rozwoju obszarów i miejscowości turystycznych, wbrew przyjętym na wstępie rozsądnym i odpowiedzialnym zasadom. Przykładem są chociażby miejscowości uzdrowiskowe, których rozwój przestrzenny w okresie PRL należy określić jako ułomny lub współczesne miejscowości nadmorskie, których obecny rozwój, pod dyktando agresywnych inwestorów, nie ma wiele wspólnego z etosem rozwoju zrównoważonego. W tym miejscu należy silnie podkreślić nie tylko

wagę formułowania założeń zrównoważonego rozwoju turystyki – ale również potrzebę konsekwentnego, rygorystycznego przestrzegania przyjętych zasad. Jednocześnie trzeba pamiętać, że nie zawsze jesteśmy w stanie zapewnić realizację oryginalnych założeń. Doświadczenie nas uczy, że praktycznie nie jest możliwe przewidzenie wszystkich przyszłych uwarunkowań, w szczególności zagrożeń ze strony czynników zewnętrznych, które mogą mieć znaczący wpływ na rozwój zrównoważony, przyczyniając się do wypaczeń przyjętych założeń polityki turystycznej. Żadną jednak miarą nie powinno to oznaczać rezygnacji z konieczności poszukiwań właściwych, dla danego obszaru, aktualnych indykatorów dla kierunków turystyki zrównoważonej. Takie mierniki są niezwykle cennym instrumentem planistycznym dla wyważenia pożądanego kompromisu między rozwojem gospodarczym (w tym rozwojem turystyki) a potrzebami ochrony szeroko i kompleksowo pojmowanego środowiska (przyrodniczego, społecznego oraz kulturowego). Co więcej, nie tylko miary i wagi przyjętych kryteriów dla turystyki zrównoważonej (stan i ochrona środowiska, spełnione potrzeby i oczekiwania zarówno społeczności lokalnej, jak i turystów) powinny być zindywidualizowane dla danego regionu, nie mogą też być przyjęte jako stałe i niezmiennie. Powinny być w sposób ciągły uważnie monitorowane, analizowane i systematycznie korygowane – w odpowiedzi na dynamikę rozwoju obszaru (miejscowości), zmieniające się otoczenie przyrodnicze, społeczne i gospodarcze. Takimi przykładami trudnych do przewidzenia, nagłych i nieprzewidywalnych czynników zewnętrznych, wymuszających niespodziewane zmiany w polityce turystycznej na danym obszarze, były pandemie (COVID-19) [por. Ostrowska-Tryzno, Pawlikowska-Piechotka 2023], katastrofy naturalne (w tym ekstremalnie wysokie temperatury, trzęsienia ziemi, wybuchy wulkanów, wieloobszarowe pożary, powodzie), niepokoje społeczne, zamachy terrorystyczne i działania wojenne. Należy w tym miejscu z naciskiem przypomnieć o istotnej roli społeczności lokalnej, której nie wolno pomijać przy rozważaniach na temat pożądanых zmian w kierunkach polityki turystycznej i negocjacjach w sprawie przyjmowanych niezbędnych kompromisów. Ich przedstawiciele powinni brać aktywny udział w takich konsultacjach, obok reprezentantów instytucji rządowych, samorządowych, NGO, inwestorów, organizatorów ruchu turystycznego. Partycypacja społeczna, udział mieszkańców przy formułowaniu zasad rozwoju turystyki na danym obszarze jest ważnym miernikiem dla turystyki zrównoważonej.

Rzecz oczywista, opracowane przez UNWTO, UE, UNESCO, ICOMOS, ICOM, UNEP i UNDP, EC (w tym European Tourism Indicators System – ETIS)¹ rekomendacje dla kryteriów i mierników oceny „turystyki zrównoważonej” (a szerzej: „rozwoju zrównoważonego”), ponieważ z konieczności mają charakter ogólnikowy – nie mogą być mechanicznie stosowane. Natomiast powinny one być zawsze solidną podstawą i ważną wskazówką, jako punkt wyjścia, dla prac nad zindywidualizowanymi kryteriami rozwoju turystyki na danym obszarze i poszukiwaniami odpowiedzialnych rozwiązań. W opracowaniach tych powinno się dążyć za każdym razem do rozważnego spojrzenia na indywidualny, unikatowy przypadek, jakim jest każde miejsce na Ziemi i jego rdzenni mieszkańcy, wnikliwego oszacowania możliwości rozwoju turystyki i wzrostu gospodarczego, bez zagrożeń dla wartości przyrodniczych, społecznych, kulturowych i historycznych [por. Font i in. 2023; Gasparini, Mariotti 2023; Miller, Torres-Delgado 2023; Niezgoda 2023].

Dr Magdalena Kugiejko

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych

Katedra Turystyki i Rekreacji

<https://orcid.org/0000-0002-2355-6429>

Zwiększone wysiłki na rzecz zrównoważonej turystyki

Wśród gałęzi turystyki, zrównoważona turystyka – co zrozumiałe – zyskała na popularności. Zrównoważona turystyka to nie tylko osiąganie celów ekonomicznych, ale także ocena aspektów środowiskowych i społecznych. Obecnie współpraca na rzecz zrównoważonego rozwoju turystyki jest optymistycznym a zarazem utopijnym zadaniem. Czy potrzebne są innowacyjne pomysły? – nie wiem. Na pewno należy w pełni wykorzystać możliwości turystyki, sprostać jej obowiązkom, uczyć się na błędach z przeszłości oraz przyjąć złożoność i chaos we współpracy na rzecz wspólnych działań. To ostatnie sugeruje, że turystyka ma zobowiązania nie tylko wobec siebie jako branży, ale także wobec swoich klientów, interesariuszy i pracowników, wobec zarządzających i mieszkańców. Żyjemy w czasach wyboru, każdy komponuje swoje życie, podejmując mnóstwo decyzji – czego się uczyć, gdzie pracować, jak spędzać czas wolny. Jesteśmy coraz bardziej mobilni, ujmując to również szerzej niż tylko mobilność w przestrzeni. Wszechobecne nowe technologie

¹ Zestaw wskaźników *European Tourism Indicators System for sustainable destination management*, został opublikowany w 2016 roku przez European Commission, jako narzędzie wspomagające racjonalne planowanie przestrzeni turystycznej, w zakresie: zarządzania, monitorowania oraz informacji. [EC 2016].

umożliwiają szybkie pozyskiwanie, przetwarzanie, wizualizację dużych zbiorów danych [Wang 2018; Periañez-Cristobal i in. 2019; Loaiza i in. 2019]. Idąc dalej, *big data* jest powszechnie określane w kategoriach V: *Volume, Variety, Velocity, Validity, Veracity, Value, Visibility, Visualization* czy *Virility* [Gunther i in. 2017]. Cyfrowe ślady turystów w serwisach społecznościowych stały się cennymi źródłami danych: na temat środowiska, kultur, tradycji i społeczności. Nadal jednak wiąże się to z wyzwaniem dotyczącymi jakości tych danych, kosztów i obaw o ich prywatność [Kim et al. 2019; Xu, Whitmarsh 2020]. Wykorzystanie technik sztucznej inteligencji do wspierania zintegrowanych usług turystycznych, inteligentne nawigacje muzealne poprawiające doświadczenia kulturowe czy geotagowanie fotografii to wszystko już było.

Skupienie się na zrównoważonym rozwoju oznacza skupienie się na przyszłości. Coraz więcej turystów wymaga i wybiera miejsca, które wykazują się odpowiedzialnością i oferują prawdziwe i autentyczne doświadczenia wysokiej jakości. Przykładem może być Svalbard, gdzie strategią na przyszłość, jest jeszcze większe skupienie się na znalezieniu odpowiedniej liczby właściwych gości, we właściwym miejscu i czasie [Visit Svalbard 2023]. Pomimo paradoksu środowiskowego (energia pochodzi z wydobycia węgla, większość towarów konsumpcyjnych jest importowana na wyspę, codziennie odbywają się loty z i na kontynent, przyływają tu duże statki wycieczkowe), nieustannie pracuje się nad usprawnieniem funkcjonowania obszaru (certyfikacja miejsc docelowych podróży). System oznakowania dla zrównoważonych destynacji nie rozwiązuje wszystkich wyzwań, ale może stanowić podstawę do ustalania priorytetów, podnoszenia świadomości i tworzenia platform współpracy.

Dr Natalia Latuszek

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

<https://orcid.org/0000-0002-1187-1974>

Dr hab. Piotr Zmyślony, prof. UEP

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

<https://orcid.org/0000-0002-1168-0254>

Przed udzieleniem odpowiedzi na pytanie, jak mierzyć turystykę zrównoważoną, należałoby najpierw zrobić krok do tyłu i zapytać: po co ją mierzyć? Dopiero po określeniu celu można zastanawiać się nad parametryzacją. Bez tego gromadzenie danych nawet w ramach 700 wskaźników wspomnianych w ramach statystycznych

UNWTO [2022] będzie przede wszystkim marnotrawieniem zasobów. Celem tym może być chociażby porównanie się do innych regionów turystycznych, podkreślenie ewentualnej przewagi na tle rywali czy komunikowanie dbałości o środowisko i dziedzictwo kulturowe interesariuszom (głównie turystom). W takiej sytuacji ważna jest standaryzacja prowadzonych statystyk.

Graham Miller i Anna Torres-Delgado [2023] uważają, że gromadzone dane pomagają w lepszym zarządzaniu turystyką w regionach, co prawdopodobnie należałoby uznać za nadrzędny cel monitorowania stanu turystyki zrównoważonej. W związku z tym uwzględnienie lokalnych uwarunkowań wydaje się być niezbędne do tego, żeby stworzyć narzędzie, które rzeczywiście będzie użyteczne. Tym bardziej, że według najnowszych badań DMO nie wykorzystują zgromadzonych statystyk w praktyce [Font i in. 2023] lub ewentualnie stanowią one jedynie pewien kontekst dla podejmowanych działań [Gasparini, Mariotti 2023].

W powyższym ujęciu przyjmuje się spojrzenie na problem „od góry”, czyli z perspektywy DMO lub innego podmiotu odpowiedzialnego za rozwój turystyki w regionie, lecz również można przyjąć punkt widzenia „z dołu”. Coraz częściej przedsiębiorcy zaczynają podejmować i monitorować działania na rzecz zrównoważonego rozwoju, ponieważ sami dzielą te wartości, przekonują się, że są one ważne dla turystów lub określone przedsięwzięcia wymuszają na nich regulacje prawne (które oddziałują na nich bezpośrednio lub pośrednio – poprzez relacje z partnerami biznesowymi). W tej sytuacji można zwrócić uwagę na zakres danych, które podmioty gospodarcze są zobowiązane gromadzić ze względu na obowiązujące przepisy lub w związku z rozpoczęciem procesu certyfikacji (np. w ramach procedur Global Sustainable Tourism Council). Przy czym należy pamiętać, żeby „mierzyć to, co jest potrzebne do zamierzonego celu, a nie po prostu to, co łatwo da się zmierzyć” [Miller, Torres-Delgado 2023, s. 1490].

Unia Europejska zauważa trend rosnącego zainteresowania przedsiębiorców turystycznych monitorowaniem zrównoważonych aspektów ich działalności. W aktualnej perspektywie finansowej przeznaczane są spore środki na ich wsparcie w tym wymiarze, czego przykładem jest projekt „Europejski Monitoring Zrównoważonego Rozwoju 2030” [ETSM2030] realizowany przez Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu przy współpracy z Uniwersytetem w Innsbrucku (Austria), EURAC Research (Włochy), Center of Business Excellence (Słowenia), TourCert (Niemcy), IMC Krems (Austria), RoMontana (Rumunia) oraz Innsbruck Tourism

(Austria). Jego celem jest wsparcie małych i średnich przedsiębiorstw turystycznych w zakresie monitorowania ich zrównoważonej działalności.

Podobnie, jak ma to miejsce w kontekście perspektywy regionalnej, w podejściu *bottom-up* wyzwaniem pozostaje szeroki zakres rozwoju zrównoważonego, którego filarami jest: zrównoważenie środowiskowe, społeczne i gospodarcze, rozumiane dodatkowo przez pryzmat własnych działań, jak i wpływu przedsiębiorstwa na otoczenie. Stąd w bieżącym, całym czas początkowym etapie wprowadzania wymiaru zrównoważonego do sprawozdawczości przedsiębiorstw turystycznych istotne są wymiana wiedzy i wzajemne uczenie się w zakresie dobrych praktyk oraz wypracowanie jak najmniej uciążliwych standardów zrównoważonego monitoringu. W ramach ETSM2030 planowane jest przygotowanie i wdrożenie projektów zrównoważonych innowacji (*Sustainable Innovation Projects – SIPs*), a także stworzenie sieci SESTINE (*Sustainability European SMTE Innovation Network of Excellence*), które mają ułatwić przedsiębiorcom realizację wyżej wymienionych zadań. Dopóki mierzenie zrównoważonych aspektów działalności turystycznej będzie wiązało się ze (zbyt) dużymi kosztami bieżącymi, a nawet inwestycyjnymi, nie uda się osiągnąć w tym zakresie zadowalających efektów.

Dr hab. Alina Zajadacz, prof. UAM

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych

Katedra Turystyki i Rekreacji

<https://orcid.org/0000-0002-6743-8192>

Pomimo długiej historii ewolucji koncepcji zrównoważonego rozwoju, dotąd nie wypracowano jej jednomyślnie akceptowanych założeń [Fischer i in. 2023]. Od ich pierwszych opisów w raporcie Klubu Rzymskiego pt. *Granice wzrostu* [1972], powstało wiele dokumentów zawierających rekomendacje zrównoważonego rozwoju dla różnych sektorów gospodarki, w tym turystyki. Sektor ten według modelu Anny Pollock [2012] stanowi *business-as-usual*, który może prowadzić do upadku działalności opartej na produkcji, bazuje na wydobywaniu zasobów i wzroście gospodarczym. Próba monitorowania i ewaluacji turystyki zrównoważonej stanowi zatem duże wyzwanie, nawet jeśli zawężymy rozważania do wybranej formy, jaką jest turystyka kulturowa.

Obecnie głównym problemem w rozwoju turystyki zrównoważonej jest przejście od „teorii do praktyki”. Liczne trudności w implementacji rekomendacji, zasad jej rozwoju, wiążą się zarówno z szerokim zakresem i złożonością zadań, dotyczących

sektora usług turystycznych, jak i z wieloma filarami rozwoju zrównoważonego. Z mojej perspektywy, pytanie: „Jak mierzyć i parametryzować turystykę zrównoważoną?” obejmuje dwa podstawowe zagadnienia: **merytoryczne** (katalogu kryteriów, wskaźników pomiaru) oraz **praktyczne – operacyjne** (tworzenia banku danych).

Merytorycznie wypracowano wiele list kryteriów monitorowania turystyki zrównoważonej. Do przykładowych należą ustalone w ramach projektu *UNESCO sites – balanced and sustainable tourism development* [Visegrad Grants 2021-2023], który skoncentrowany był na opracowaniu katalogu kryteriów monitorowania turystyki w miejscach stanowiących unikatowe atrakcje kulturowe, wpisane na listę UNESCO w państwach V4: Czechach, Polsce, Słowacji oraz na Węgrzech. Efekty tych prac zostały zawarte m.in. w podręczniku dobrych praktyk [Kvítková, Volfová 2023]; opisie studiów przypadku, dotyczących zarządzania turystyką w różnych lokalizacjach i kulturze organizacyjnej [Zajadacz i in. 2023] oraz w udostępnionym na stronie internetowej projektu formularzu *Sustainability indicators* [2023]. Opracowane kryteria monitorowania turystyki zrównoważonej odnoszą się do sfery społecznej, ekonomicznej i ekologicznej danego obiektu. Służą do śledzenia postępów w realizacji celów zrównoważonego rozwoju i identyfikowania obszarów wymagających poprawy. Uwzględniają perspektywę turystów, mieszkańców, jak i branży turystycznej i dotyczą wielu, kluczowych kwestii, w tym tak podstawowych, jak: zużycie energii, wody; wytwarzanie odpadów; ochrona różnorodności biologicznej; dobrobyt społeczny (m.in. wskaźniki zatrudnienia, dochody z turystyki).

Prace w tym międzynarodowym projekcie wykazały wiele istotnych przeszkód, które utrudniają monitorowanie turystyki zrównoważonej. Jedną z nich jest brak danych. Gromadzone są one zazwyczaj na poziomie regionalnym, niewystarczająco szczegółowym dla ocen w skali lokalnej. Z kolei bezpośredni administratorzy kulturowych atrakcji turystycznych nie zawsze dysponują specjalistyczną wiedzą niezbędną do gromadzenia i analizowania danych dotyczących zrównoważonego rozwoju, czy środkami finansowymi, aby inwestować w jego monitorowanie. Generalnie brak jest (i dotyczy to wszystkich państw V4) struktury organizacyjnej w zarządzaniu turystyką, która gwarantuje konsekwentne gromadzenie danych, odpowiadających wypracowanym katalogom kryteriów monitorowania zrównoważonego rozwoju turystyki. Taka sytuacja utrudnia wdrażanie strategii zrównoważonego rozwoju i raportowanie jego wskaźników.

W **praktyce** (działania **operacyjne**) gromadzenie danych adekwatnych do przyjętych katalogów kryteriów – jak wykazały nasze badania – jest niezwykle trudne. Wynika to przede wszystkim z 1) niskiego poziomu zarządzania turystyką w ujęciu sieciowym (brak m.in. konsekwentnego tworzenia planów, strategii) oraz 2) braku odpowiednich danych (użytecznych do analiz lokalnych i sezonowych).

Pytanie „jak mierzyć i parametryzować turystykę zrównoważoną w praktyce?” pozostaje nadal otwarte. Próba znalezienia na nie odpowiedzi stanowi cel kolejnego projektu pt. *Data collection Guidelines for tourism and sustainability monitoring in cultural destinations* [Visegrad Grants 2023-2025], nad którym będziemy pracować także w zespołach z państw V4 przez najbliższe dwa lata. Spodziewane efekty będą obejmować wytyczne użyteczne lokalnie, a równocześnie możliwe do wprowadzenia w skali międzynarodowej. Ich wdrożenie ma na celu zapewnienie analiz porównawczych i podejmowania decyzji sprzyjających długofalowemu rozwojowi turystyki i ograniczających jej negatywny wpływ na środowisko przyrodnicze, społeczne, w tym gospodarcze od skali lokalnej po międzynarodową.

Prof. dr hab. Beata Raszka

Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu

Wydziału Gospodarki Przestrzennej i Architektury Krajobrazu

Katedra Gospodarki Przestrzennej

<https://orcid.org/0000-0002-1757-2625>

Dr hab. Krzysztof Kasprzak

Profesor emeritus Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu

<https://orcid.org/0000-0003-3469-2802>

W debacie publicznej, aktach prawnych, rozmaitych dokumentach administracyjnych, programach, strategiach, zestawieniach statystycznych, artykułach publicystycznych i popularnonaukowych, a także w publikacjach naukowych powszechnie z upodobaniem wielkim używane są tzw. słowa-wytrychy. Na ogół nieprecyzyjne, bowiem w zależności od potrzeb i sytuacji mające wiele znaczeń. Najczęściej służą zupełnie innym celom niż wskazywały na nie ich pierwotne treści, często już zapomniane lub utracone. Ich stosowanie ma świadczyć o nowoczesności prezentowanego wywodu, jego związku z nauką i intelektualnych predyspozycjach autorów. We wszystkich możliwych odmianach używane są powszechnie np. takie określenia jak „innovacyjny”, „ekologiczny”, „różnorodny”, „stabilny”, czy „będący w równowadze”. Są „ekologiczne” działania i projekty, wszystko jest „innovacyjne”, zarówno problemy, jak i gospodarka, technologie

i organizacyjne rozwiązania, a w „różnorodność”, odnoszącą się do wszystkich przejawów życia społecznego i biologicznego (gatunki, populacje, ekosystemy), inwestuje się, aby nią zarządzać i wdrażać. Dodanie określenia „innovacyjna” do nazwy technologii znanej od kilkadziesiąt lat, często gwarantuje otrzymanie pieniędzy na nowe tego typu „innovacje”. Stosowanie takich określeń ma wywoływać poczucie pewności, że w rzeczywistości nastąpiło jakieś rozstrzygnięcie danego problemu. Przez częste powtarzanie zostały one jednak często zupełnie pozbawione treści, co ogranicza perspektywę postrzegania i otwiera drogę do wszelkiej manipulacji.

Takimi pojęciami (słowami-wytrychami) w naszym kraju jest także „rozwój” i do tego „zrównoważony”. Obecnie wszystko jest już, albo zaraz już będzie, zgodne z rozwojem zrównoważonym: gospodarka, miasta, turystyka, transport, energetyka, gospodarka nieruchomościami, rolnictwo, leśnictwo i nawet gospodarka wodna. Nawet program regulacji rzek w całym kraju przedstawiany jako właściwy i pożądany „rozwój”, mimo że – zwiększając ryzyko suszy i powodzi – doprowadzi do katastrofy, jest dla wielu przekonujący. Rozwój zrównoważony stał się często sloganem. Nie opisuje rzeczywistości, ale ma charakter życzeniowy, będąc często myśleniem wręcz magicznym, otwartą akceptacją sprzeczności.

Powszechność stosowania pojęcia „rozwój zrównoważony” związana jest z dużą dowolnością interpretacji, co całkowicie zagubiło jego przewodnią ideę [Skorupski 2018]. Szczególnie niewłaściwe dla rozumienia koncepcji rozwoju zrównoważonego jest rozpowszechnione błędne mniemanie, że jest to rozwój „ekologiczny”. Stało się to wręcz paradygmatem przyjaznego dla środowiska przyrodniczego rozwoju gospodarczego, w tym gospodarki turystycznej, co jednak nigdy nie było i nie jest możliwe. Przyjęte w języku polskim błędne rozumienie określenia „sustainable” nie jako „długoterminowa trwałość” (czyli „rozwój trwały”), ale jako „zrównoważenie”, wprost sugeruje równomierność i zbilansowanie. A zatem rozwój stagnujący, pozbawiony dynamiki, będący w stanie bliżej nie określonej równowagi. Stworzono w ten sposób mit, że możliwy jest wzrost gospodarczy i społeczny bez niekorzystnych zmian w środowisku przyrodniczym.

Współcześnie przyjmowana definicja rozwoju zrównoważonego (*sustainable development*), zawarta w Raplocie Brundtland w 1987 roku określa, że jest to „rozwój odpowiadający obecnym potrzebom bez uszczerbku dla możliwości spełnienia swoich potrzeb przez przyszłe pokolenia”. Teoretycznie zakłada się, że taki rozwój jest

możliwy. Wydaje się – ale od kilkudziesięciu lat stale tylko „wydaje się”, że koncepcja ta pozwoli w harmonijny sposób połączyć elementy środowiskowe, ekonomiczne i społeczne. Jednak powołujący się na koncepcję rozwoju zrównoważonego często reprezentują na ten temat zupełnie odmienne poglądy. Określenie to znalazło się także w Konstytucji RP, co jednak – jak się okazuje – praktycznie w naszym kraju niewiele oznacza.

W ciągu ponad 20 lat idea rozwoju zrównoważonego znacznie ewoluowała na co wskazują zapisy w różnych dokumentach. Od Agendy 21 (*Action Programme – Agenda 21*), dokumentu Konferencji Narodów Zjednoczonych na temat Środowiska i Rozwoju (*United Nations Conference on Environment and Development, UNCED*), zwanej Szczytem Ziemi (*Earth Summit*) w 1992 roku, przez Milenijne Cele Rozwoju (*Millenium Development Goals*) w ramach Projektu Milenijnego ONZ (*United Nations Millennium Project*) w 2000 roku do rezolucji „Przekształcamy nasz świat: Agenda na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030” (*Transforming our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development*), będącej programem definiującym model zrównoważonego rozwoju na poziomie globalnym przyjętej podczas Szczytu Zrównoważonego Rozwoju Zgromadzenia Ogólnego w Nowym Jorku w 2015 roku.

Koncepcja rozwoju zrównoważonego współcześnie jest doktryną ekonomiczną i odnosi się głównie do działalności gospodarczej człowieka z poszanowaniem równości społecznej i minimalizacji lub optymalizacji strat w środowisku przyrodniczym. Szerzej można ją teoretycznie przyjmować jako koncepcję polityczną dla wszystkich państw, swoisty normatyw określający ramy i kierunki rozwoju społecznego i ekonomicznego świata. Dotyczy wprost życia człowieka jako gatunku *Homo sapiens* w ekosystemach biosfery rozmaitych krajobrazów kulturowych Ziemi.

W 1993 roku zrównoważony rozwój, rozumiany jako zrównoważony wzrost gospodarczy, stał się oficjalnie jednym z długoterminowych celów Unii Europejskiej zgodnie z Traktatem o Unii Europejskiej [art. 3 ust. 3]. W 2001 roku Unia Europejska przyjęła strategię na rzecz zrównoważonego rozwoju (weryfikacja w 2006 r.), która miała umożliwić realizowanie długofalowej wizji rozwoju zrównoważonego, łączącej w sobie wzajemnie się wspierające: wzrost gospodarczy, spójność społeczną i ochronę środowiska. Dotąd widoczne są jednak wyraźne tendencje o charakterze rozwoju niezrównoważonego, których nie wyeliminowano, np. wpływy na klimat, brak gospodarki niskoemisyjnej. Obecnie Agenda 2030 jest pakietem inicjatyw politycznych, mających na celu skierowanie Unii Europejskiej na drogę transformacji

w zakresie ochrony środowiska i ostateczne osiągnięcie neutralności klimatycznej w 2050 roku.

Krytycy rozwoju zrównoważonego uważają m.in., że koncepcja ta z uwagi na pojemność znaczeniową w rzeczywistości ukrywa autentyczne konflikty interesów i rzeczywiste działania władz. Globalne definiowanie problemów środowiska przyrodniczego jest krytykowane jako swojego rodzaju ekologiczny neoimperializm państw zachodnich, które zapewniają sobie przewagę informacyjną i rozwojową nad krajami ubogimi, a jednocześnie przykrywają swoją rolę jako głównych sprawców światowych zagrożeń cywilizacyjnych [Beck 2012, s. 131].

Praktyczne zastosowanie koncepcji rozwoju zrównoważonego w gospodarce wymagało opracowania wskaźników charakteryzujących ten rozwój. Niezależnie od różnych rozwiązań wypracowanych przez rozmaite organizacje międzynarodowe, np. Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (Organization for Economic Cooperation and Development, OECD), Komisję Trwałego Rozwoju ONZ (United Nations Commission on Sustainable Development, UNCED), czy Bank Światowy (World Bank), podejmowane były również różne inicjatywy narodowe, np. Norwegia, Holandia, Wielka Brytania, Polska. Ogólnie wskaźniki mające mierzyć określone czynniki dzielono powszechnie na trzy podstawowe funkcjonalne grupy wskaźników: presji środowiskowej, stanu środowiska, działań zapobiegawczych [Borys 1999; Czaja, Becla 2017].

W Polsce w latach późniejszych interesującą propozycję wskaźników zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich przedstawił Krzysztof Gawroński [2003, s. 218-219], który wyróżnił wskaźniki: użytkowania zasobów, zanieczyszczeń oraz wskaźniki jakości życia. Uwzględniając specyfikę miejscowości uzdrowiskowych w koncepcji turystyki uzdrowiskowej na obszarach wiejskich, ważnymi są także wskaźniki uzdrowiskowo-turystyczne, opisujące zagospodarowanie uzdrowiskowo-turystyczne, ruch turystyczno-uzdrowiskowy, walory turystyczno-lecznicze, czy dostępność komunikacyjną [Hadzik A., Hadzik A. 2008, s. 290]. Wskazano także na potrzebę ustalenia lokalnych atestów ekologicznych i propagowanie ekoetykietowania usług turystycznych [Nawrocka 2010].

Agenda 2030 jako kompleksowy plan rozwoju dla świata skupia się na realizacji 17 Celów Zrównoważonego Rozwoju (*The Sustainable Development Goals*), mających zapewnić godne życie dla wszystkich mieszkańców świata, pokój i postęp gospodarczego, przy równoczesnej ochronie środowiska przyrodniczego

i przeciwdziałaniu zmianom klimatu. Następuje to w warunkach poszanowaniem wewnętrznych zasad i priorytetów poszczególnych krajów z uwzględnieniem specyfiki ich gospodarek, odmiennych realiów społecznych oraz możliwości i poziomu rozwoju. Agenda 2030 koncentruje się na pięciu aspektach o podstawowym znaczeniu dla ludzkości i naszej planety (tzw. 5 x P: *people, planet, prosperity, peace, partnership*). Dla każdego celu rozpisano konkretne zadania do osiągnięcia do 2030 roku (łącznie 169 zadań), a dla każdego z nich przyporządkowano wskaźniki mierzące postępy ich realizacji (razem 231 wskaźników). Dzięki temu w wielu krajach stale monitorowane są postępy w osiąganiu poszczególnych celów. Unia Europejska przygotowała także własny unijny zestaw wskaźników Agendy 2030 dla krajów Unii Europejskiej, raportowanych przez Eurostat. Jako Urząd Statystyczny Unii Europejskiej Eurostat odpowiedzialny jest za publikację wysokiej jakości europejskich statystyk i wskaźników, które umożliwiają porównywanie krajów i regionów. Możliwe to jest poprzez opracowywanie zharmonizowanych definicji, klasyfikacji i metod tworzenia europejskiej statystyki publicznej we współpracy z krajowymi urzędami statystycznymi, co pozwala na wykorzystywanie danych zgromadzonych przez krajowe organy statystyczne zgodnie ze zharmonizowanymi normami. Do zbadania, w których z 99 krajów podróżowanie jest najbardziej zrównoważone wybrano 57 wskaźników z 7 kategorii: środowisko przyrodnicze, społeczeństwo, stabilność gospodarcza, ryzyko, zrównoważony popyt, zrównoważony transport, zrównoważone zakwaterowanie.

Większość Celów Zrównoważonego Rozwoju nie odnosi się bezpośrednio do turystyki. Wszystkie one dotyczą jednak wprost także obszarów, na których turystyka się odbywa, a ich zadania mają bezpośredni wpływ zarówno na lokalnych mieszkańców, jak i turystów. Turystyka wpisuje się więc we wszystkie 17 celów rozwoju zrównoważonego. Tylko jedno z zadań „Celu 8: Promować stabilny, zrównoważony i równościowy wzrost gospodarczy, pełne i produktywne zatrudnienie oraz godną pracę dla wszystkich ludzi” odnosi się wprost do turystyki. Określa ono, że do 2030 roku należy opracować i wdrożyć polityki promujące zrównoważoną turystykę, która tworzy miejsca pracy oraz promuje lokalną kulturę i produkty.

Od przyjęcia Agendy 2030 w 2015 roku każde państwo odpowiada za jej realizację na poziomie krajowym, regionalnym i globalnym. Służą temu krajowe priorytety oraz zestaw wskaźników pozwalających na ich monitoring. Polska określiła 67 priorytetów oraz zestaw 120 wskaźników. Odwołując się do nich, Główny Urząd

Statystyczny (GUS) przygotowuje raporty statystyczne pokazujące postępy naszego kraju na drodze do realizacji Agendy 2030 [Oficjalne statystyki SDG – wskaźniki dla celów globalnych; strona internetowa GUS poświęcona Agendzie 2030 i Celom Zrównoważonego Rozwoju]. W odniesieniu do miast Polska określiła dwa priorytety. Pierwszy to wzmocnienie zdolności miast i obszarów zurbanizowanych do rozwoju zrównoważonego i tworzenia miejsc pracy oraz poprawy jakości życia mieszkańców, mierzony przez 9 wskaźników. Drugi priorytet to poprawa jakości powietrza, zwłaszcza redukcja wielkości emisji zanieczyszczeń pyłowych powstających w ramach gospodarki komunalnej w wyniku spalania złej jakości paliw stałych w niskich temperaturach i w kotłach małej mocy oraz spalania (coraz częściej nielegalnego) odpadów; do jego pomiaru określono dwa wskaźniki.

Po okresie pandemii COVID-19, wywołanej przez koronawirusa SARS-CoV-2, zachodzące zmiany związane są m.in. ze sposobem, dojazdu ludzi do pracy, komunikacji, wzrostem częstotliwości podróży. W wielu krajach coraz bardziej popularny staje się podróżowanie uwzględniające nie tylko zyski ekonomiczne, ale także wpływy na lokalne społeczności i środowisko przyrodnicze. Nie tylko sam rozwój, ale obecnie w ogóle utrzymanie turystyki wprost zależne jest od dobrobytu lokalnych społeczności oraz zachowania zasobów przyrody. Zajmująca się badaniami rynku firma Euromonitor International Ltd opracowała wskaźnik Indeks Zrównoważonych Podróż (Sustainable Travel Index), który w założeniu ma pozwolić firmom turystycznym prowadzić działalność w nowych warunkach dla turystyki powstałych po pandemii. Wskaźnik ten bierze pod uwagę zwłaszcza dostępność niskoemisyjnego transportu, efektywność energetyczną miejsc zakwaterowania, wpływ na środowisko i mieszkańców, popyt na zrównoważoną turystykę, a także ogólną stabilność gospodarczą i ryzyka (m. in. geopolityczne, naturalne) dla danego regionu. Umożliwia on krajom ocenę ich wyników w podstawowych aspektach zrównoważonego rozwoju. Ostateczny ranking pozwolił uszeregować badane kraje w kolejności od najbardziej do najmniej zrównoważonych. Pierwsze 6 najbardziej zrównoważonych turystycznie państw (spośród 99) w rankingu z 2020 roku to: Szwecja, Finlandia, Austria, Estonia, Norwegia i Islandia; Polska znalazła się na 21 miejscu [Raport Euromonitor 2021]. Kraje UE zyskują wiele w rankingu zrównoważonego rozwoju turystyki dzięki założeniom Europejskiego Zielonego Ładu (*Green Deal*) [Rogała 2021].

Potrzeby współpracy na rzecz rewitalizacji miast umożliwiającej tworzenie miejsc zapewniających współistnienie turystów, społeczności lokalnych i zasobów przyrody uwzględnia wskaźnik Global Destination Sustainable Index 2022 (GDS-Index). Pokazuje on m.in., że rola turystyki w zrównoważonym rozwoju gospodarczym, środowiskowym i społecznym znalazła się na szczycie oczekiwanego programu transformacji. Obserwowany jest w jej ramach znaczny wzrost nowych strategii, działań i inicjatyw organizacji zarządzających turystyką na całym świecie.

Głównym dokumentem określającym kierunki rozwoju miast w Polsce jest Krajowa Polityka Miejska 2030 [Krajowa 2022], diagnozująca najważniejsze wyzwania rozwojowe miast i ich obszarów funkcjonalnych. Idea zrównoważonego rozwoju wpisana została w cele tej polityki, odwołując się do Nowej Karty Lipskiej [2020], wyznaczającej kierunki rozwojowe miast w Europie związane głównie ze strategicznymi zasadami i kierunkami dobrego zarządzania miastami. Podkreśla ona potrzebę transformacji miast m.in. w kierunku rozwoju miast zielonych.

Analiza strategii 18 miast wojewódzkich pod kątem odwołania do samej idei rozwoju zrównoważonego, jak również jej głównego źródła, czyli Agendy 2030, pokazała, że miasta najczęściej utożsamiały równoważony rozwój z mobilnością i transportem oraz ochroną środowiska. Dostrzegały także wymiar przestrzenny idei rozwoju zrównoważonego, co jest naturalną konsekwencją problemów z optymalnym przekształcaniem przestrzeni polskich miast i dostosowywania jej do współczesnych oczekiwań mieszkańców i wyzwań, przed którymi stoją obszary zurbanizowane. Bardzo rzadko natomiast wiązano ideę rozwoju zrównoważonego z aspektem społecznym, na który nacisk kładą zarówno z Agenda 2030, jak również Nowa Karta Lipska. Sama Agenda 2030 przedstawiana jest jako ważny międzynarodowy kontekst dla realizacji przedsięwzięć strategicznych. Istnieje więc szersze niż tylko krajowe i europejskie odniesienie uwarunkowań rozwojowych dla polskich miast.

Istotnym zagadnieniem jest rozpoznanie informacyjne o formach aktywności społeczno-gospodarczej obszarów przyrodniczo cennych, wskazuje na relacje pomiędzy środowiskiem przyrodniczym i gospodarką oraz oceny rzeczywistego wpływu tych obszarów na gospodarkę. Służy do tego m.in. system wskaźników rozwoju zrównoważonego dla obszarów przyrodniczo cennych, których wycena jest niezmiernie trudna. Ich różnorodność powoduje, że stworzenie jednej uniwersalnej metody wyceny może być nierealne i trudne do zastosowania [Zielińska 2013a]. Zastosowanie wskaźników rozwoju zrównoważonego w waloryzacji obszarów

przyrodniczo cennych może zostać wykorzystane w celu wyznaczenia efektywności ekonomicznej w kontekście problemu sprawiedliwości. Oznacza to, że wycena obszarów przyrodniczo cennych wpłynie na ekonomię, praktykę przedsiębiorcy oraz sposoby podejmowania decyzji [Zielińska 2013a]. Rozwój zrównoważony gminy nie jest ograniczony przez lokalizację gminy na obszarach chronionych [Zielińska 2015]. Lista zaproponowanych wskaźników będzie zawsze pewnym kompromisem między ideą rozwoju zrównoważonego a specyfiką danego obszaru przyrodniczo cennego. Sposób interpretacji wskaźnika oraz sposób wykorzystania otrzymanego wskaźnika wymaga jednak wszechstronnej wiedzy o obszarach przyrodniczo cennych [Zielińska 2013b].

Wprowadzenie w życie strategii rozwoju zrównoważonego jest uwarunkowane czynnikami ekonomicznymi. Kraje lepiej rozwinięte mają na ogół lepsze wskaźniki rozwoju zrównoważonego od krajów słabiej rozwiniętych. Z doświadczeń niektórych państw wynika jednak, że niższy poziom rozwoju gospodarczego nie stanowi przeszkody w skutecznym jej wdrażaniu, a także że wyższemu jego poziomowi niekoniecznie odpowiadają odpowiednie efekty rozwoju zrównoważonego. Na efekty te wywierają wpływ również inne czynniki, w tym środowisko przyrodnicze, cechy strukturalne gospodarki, stopień rozwoju systemów społecznych oraz preferencje polityczne związane z rozwojem społeczno-gospodarczym [Borowiec 2017].

Idea rozwoju zrównoważonego jest głównie ideą społeczno-polityczną, której uzasadnienie etyczne zawiera się w zasadach sprawiedliwości międzypokoleniowej i wewnątrzpokoleniowej. Przystawienie rozwoju społecznego i gospodarczego w stronę rozwoju zrównoważonego, uwzględniające kompleksowość i dużą zmienność uwarunkowań tego procesu, nigdy i nigdzie nie przebiega lub będzie przebiegać bez zahamowań. Same tylko argumenty nie zapewniają możliwości przeprowadzenia w krótkim czasie całościowej modernizacji gospodarki, stosunków pracy, wprowadzania nowych wzorców życia, pracy i zachowań konsumenckich. Najczęściej brak jest zgody politycznej i społecznej na ponoszenie kosztów transformacji oraz wiążących decyzji politycznych umożliwiających wdrażanie celów Agendy 2030. W społeczeństwie brak jest poza tym znajomości tych celów [Błasik-Nowak, Rajczewska 2018]. Także Najwyższa Izba Kontroli wskazuje na konieczność zwiększanie świadomości społeczeństwa dotyczących wdrażania celów Agendy 2030 w różnych środowiskach i grupach społecznych oraz urzędach centralnych [Raport 2018].

Przestawianie społeczeństw na rozwój zrównoważony oceniane jest jako proces kompleksowy, obejmujący wiele zagadnień społecznych, środowiskowych, ekonomiczny, technicznych kulturowych, instytucjonalnych i dotyczących zasad sprawiedliwości. Ogromnymi barierami są wielość i różnorodność interesariuszy, konflikty interesów i działanie w środowisku o dużym ryzyku. Teoretycznie szansy upatruje się we wspólnej odpowiedzialności, jednolitości reguł i ich stabilności. Instrumenty polityczne i prawne uważane są za optymalne narzędzia wdrażania celów zrównoważonego rozwoju, ponieważ samo podnoszenie świadomości jest całkowicie niewystarczające, aby zahamować nadmierną eksploatację podejmowaną przez większość społeczeństw na całym świecie.

Tempo pożądanych zmian w wyniku wdrażania zasad rozwoju zrównoważonego jest zbyt wolne w stosunku do tempa zachodzących procesów klimatycznych, ekonomicznych i politycznych. Ocena sytuacji tylko przy wykorzystaniu wskaźników nie zawsze jest w pełni miarodajna i nie oddaje rzeczywistości. W sytuacji wzrostowych trendów wskaźników środowiskowych w Polsce w warunkach istnienia konstytucyjnej gwarancji wprowadzania rozwoju zrównoważonego w kraju jednocześnie niszczone są rzeki, planuje się ich kanalizację (w tym Wisły), niszczone są Puszcze: Karpacka, Białowieska i Bukowa, ruch turystyczny dewastuje jak nigdy Tatry, płoną nielegalne składowiska odpadów przemysłowych, do największych rzek odprowadzane są niekontrolowane ilości ścieków komunalnych, przemysłowych i zasolonych wód pokopalnianych, w wielu miejscowościach poza kontrolą znajdują się szkody górnicze. Wiele gatunków roślin i zwierząt jest już na granicy istnienia, przegrana została Mierzeja Wiślana i Odra, niezliczone aleje i setki tysięcy drzew, rozwinęła się „betonoza” i dewastacja krajobrazów na terenie całego kraju.

Rozwój zrównoważony najlepiej wygląda w dokumentach politycznych, zestawieniach statystycznych i w akademickich publikacjach. W sytuacji składania kolejnych politycznych deklaracji o wdrażaniu rozwoju zrównoważonego następuje na całym świecie wzrost konfliktów zbrojnych, pogłębia się widmo głodu w skali wręcz kontynentalnej, zwiększają się skutki klimatycznych zagrożeń w spektakularny sposób wyrażane przez pożary, ulewy, powodzie i huragany, wzrasta zanieczyszczenie całości biosfery i atmosfery, występują braki dostępu do energii i pitnej wody dla milionów ludzi, coraz bardziej zwiększa się ryzyko wojen o wodę i wojen klimatycznych, które będą nie do opanowania.

Dr Mateusz Rogowski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Katedra Turystyki i Rekreacji

<https://orcid.org/0000-0003-0875-8820>

O mierzeniu turystyki zrównoważonej w parku narodowym przez pryzmat krajobrazu i niematerialnego dziedzictwa kulturowego

W dobie ciągłego poddawania ocenie wszystkich i wszystkiego, co jest także zauważalne w branży turystycznej, nie sposób nie podjąć się próby skwantyfikowania turystyki zrównoważonej. Okres post-pandemiczny, w którym obecnie funkcjonujemy, przysporzył wysokiego wzrostu ruchu turystycznego w niektórych destynacjach, a w wielu publikacjach zwraca się uwagę na wysoką intensyfikację oraz umasowienie turystyki, prowadzące do rozwoju zjawiska *overtourismu*. Podobnie jest w przypadku parków narodowych, którym nie są obce te problemy i zagadnienia. Tyczy się to szczególnie najpopularniejszych parków narodowych naszego kraju, gdzie coraz dobitniej zauważalne są problemy związane z nadmierną liczbą odwiedzających. Zarządzający tym obszarami korzystają z wielu sposobów rozładowania ruchu turystycznego, natomiast w ostatnim czasie upatrują szansę w krajobrazie i niematerialnym dziedzictwie kulturowym charakteryzującym się dotąd rzadko diagnozowanymi walorami.

Sposobów kwantyfikacji krajobrazu kulturowego w literaturze jest bardzo dużo. Ważniejsze w tym względzie jest opracowanie metody oceny przydatności krajobrazu kulturowego dla potrzeb turystyki zrównoważonej. W tym aspekcie najprostszym sposobem jest bonitacja punktowa uwzględniająca dwie grupy cech dotyczących: 1) atrakcyjności turystycznej krajobrazu kulturowego; 2) zrównoważonego rozwoju. W pierwszym aspekcie powinny się znaleźć kryteria oceniające wartość historyczną, autentyczność, estetykę i harmonię. W drugiej grupie cech powinny się znaleźć kryteria oceny stopnia dopasowania do założeń zrównoważonego rozwoju, uwzględniające sposób udostępniania i ochrony walorów oraz korzyści dla lokalnej społeczności. W pracach nad oceną przydatności krajobrazu kulturowego dla turystyki zrównoważonej powinni zostać zaangażowani przedstawiciele nauki, samorządu, biznesu i lokalnej społeczności, aby zdiagnozować możliwie najszersze spektrum badanego zjawiska.

Efektem prac nad oceną przydatności krajobrazu i niematerialnego dziedzictwa kulturowego powinna być ekspertyza z wynikami inwentaryzacji, oceną i rekomendacjami dla tworzenia oferty turystyczno-rekreacyjnej, która wyjaśnia

walory kulturowej odwiedzających i lokalnej społeczności, rozprasza ruch turystyczny i daje korzyści głównie przedstawicielom lokalnej społeczności.

Prof. dr hab. Dariusz Brzostek

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Instytut Nauk o Kulturze

<https://orcid.org/0000-0001-8094-5159>

Dr Elżbieta Binczycka-Gacek

Uniwersytet Jagielloński

Instytut Studiów Międzykulturowych

<https://orcid.org/0000-0003-1443-2907>

Mierzenie turystyki zrównoważonej wymaga wielowymiarowego podejścia, które uwzględnia zarówno aspekty ekonomiczne, ekologiczne, społeczne, jak i kulturowe oraz etyczne.

W kontekście turystyki zrównoważonej, antropologiczne podejście może teoretycznie pomóc określić, jakie są rzeczywiste potrzeby i oczekiwania lokalnych społeczności wobec turystyki, jakie są ich obawy i nadzieje związane z jej rozwojem oraz odpowiedzieć na pytanie o potencjalne negatywne skutki turystyki dla ich kultury i dziedzictwa. Teoretycznie, bo antropolog badający turystykę w terenie, chcący zrozumieć, jakie są najlepsze praktyki w zakresie turystyki zrównoważonej w różnych kontekstach kulturowych i społecznych powinien zdać sobie sprawę z podwójnej roli, w jakiej znajduje się, podejmując to działanie. Antropologiczne podejście do turystyki, zwłaszcza takiej, która odnosi się np. do tzw. dawnych terytoriów zależnych lub społeczności postkolonialnych, kryje w sobie nie tylko dobrze znane wyzwania i dylematy natury etycznej oraz politycznej, ale także pewne sprzeczności poznawcze, wynikające z samej pozycji antropologa jako turysty, korzystającego z tej samej co on infrastruktury np. komunikacyjnej, hotelowej, żywieniowej.

Przed odpowiedzią na pytanie jak mierzyć i badać turystykę zrównoważoną z pozycji antropologa pracującego w terenie, należałoby najpierw sformułować pytanie o oczekiwania tego turysty/antropologa. Czy jego niezbywalnym udziałem powinno stać się doświadczenie turystyczne jako takie – dzielone z nieantropologami i zakładające np. stereotypizację kultury poznawanej oraz jej mieszkańców, nieuniknione poszukiwanie egzotyizmu i osobliwości, podziwianie widoków, smakowanie potraw i osvajanie obyczajów zaskakujących, lecz atrakcyjnych właśnie przez swą odmienność? Wszystko to znajduje się w turystycznej ofercie proponowanej

przez samych gospodarzy, pragnących zwrócić uwagę turysty (ale czy antropologa?) na te (a nie inne) zjawiska i praktyki społeczne, skarby natury i elementy dziedzictwa kulturowego.

Wiąże się to niewątpliwie również ze stopniem technologicznego zaangażowania antropologa w proces dokumentowania obserwowanej kultury – zbierania materiałów do dalszych badań. Jest on wszak wyposażony w władzę selekcjonowania, utrwalania i klasyfikowania dostrzeżonych fenomenów. I tu zresztą coraz mniej różni się od turysty, z którym współtworzy przecież rynek usług turystycznych – uzbrojonego w aparat fotograficzny, kamerę, mikrofony i rekordery oraz szybki Internet, służące właśnie uwiecznianiu wspomnień i natychmiastowym dzieleniu się nimi z innymi.

Antropolog chcący badać turystykę zrównoważoną, bada stopień zaangażowania lokalnych społeczności w planowanie i zarządzanie turystyką, jej wpływ na relacje między różnymi grupami społecznymi i kulturowymi w danym regionie oraz na i przetrwanie lokalnych tradycji, obrzędów i praktyk kulturowych, a także jej postrzeganie przez lokalne społeczności jako źródła korzyści ekonomicznych, społecznych i kulturowych. Czy zatem powinien podążać za nim w poszukiwaniu najbardziej fotogenicznych miejsc, najpiękniejszych plaż i najatrakcyjniejszych wydarzeń – powielanych w tysiącach kopii i udostępnianych błyskawicznie w mediach społecznościowych? I, tym bardziej, czy powinien utrzymywać i badać tylko to, co powielekroć już uwiecznione i obrócone w kulturowy (nierzadko także kolonialny czy urasowiony) stereotyp, czy może zawieszać oko na tym, co niedostępne spojrzeniu wprost, a zatem na czymś, co gospodarze w obrazie własnej kultury pragnęli ukryć, zataić (zwłaszcza przed wzrokiem turysty)?

Odpowiedź antropologa na pytanie o to, jak mierzyć turystykę zrównoważoną opiera się zatem, jak zwykle w przypadku badań terenowych, na swoistej ambiwalencji doświadczenia. Z jednej strony odnosi się do praktykowania turystyki w sensie najbardziej potocznym, poprzez uczynienie przeżyć turysty własnymi – narzędziem poznawczym antropologa jest jego własne ciało. Z drugiej strony, wychodząc poza to doświadczenie, pozwala w toku obserwacji i analizy jakościowej (spotkań, rozmów, partycypacji w działaniach) rozpoznać lokalne sieci społeczne, tworzące rynek usług turystycznych organizowany i zarządzany przez mieszkańców: wymianę informacji między usługodawcami, wsparcie niezależnych od rynku globalnego inicjatyw regionalnych, eksponowanie określonych towarów i usług jako

wartościowych dla autochtonów etc. Umożliwia to mapowanie tych obszarów lokalnych usług turystycznych, które wprost kojarzone są z regionem – jego dziedzictwem naturalnym i kulturowym oraz, co istotne, pozostają domeną usług lokalnych, swoistych dla miejsca i społeczności, która sama definiuje swoje możliwości i potrzeby w zakresie oferowania towaru turystycznego przyjezdnym.

Dr Wojciech Mania

Poznańska Lokalna Organizacja Turystyczna

Pod koniec lipca praska organizacja turystyczna [Prague City Tourism 2023] ogłosiła, że pracowników i pracownice informacji turystycznej będzie obowiązywał nowy ujednoczony strój służbowy. Ma to być nie tylko zabieg wizerunkowy. Nowy *dress code* będzie również – a jakże – zrównoważony.

Owo zrównoważenie będzie polegało na tym, że stroje są efektem współpracy z lokalnymi projektantami i producentami odzieży. Ale co to naprawdę znaczy? Jaki jest rzeczywisty wpływ takiego działania na środowisko? W końcu: czym w tym przypadku będzie owo środowisko? Czy ma granice określone terytorialnie, np. miasta Pragi? Czy jest siecią powiązań ekonomicznych? A może powinno być definiowane przez przepływy materii i energii w ekosystemach?

Sama koncepcja czy może idea zrównoważonego rozwoju określona przez trzy komponenty: ekologiczny, ekonomiczny i społeczny nie pomaga. Jest bowiem znaczeniowo wyjątkowo pojemna i narażona, jak zresztą cała turystyka przynajmniej w swym umasowionym wariacie, na uproszczenia, stereotypy i rozmaite mody. Choćby dostępne niemal w każdym punkcie informacji turystycznej na świecie albo rozdawane na większości kongresów i „eventów” bawełniane „eko-torby” (sic!), które wygląda na to, są bardziej szkodliwe od... plastikowych [Cook 2023]. Co więcej, próbując odpowiedzieć na pytanie, jak mierzyć turystyką zrównoważoną, można mieć wrażenie, że dochodzi do klęski urodzaju. Setki wskaźników, programów certyfikacji, „eco-labeli”, niekiedy ujętych w systemy, jak ETIS, czyli European Tourism Indicators System [Królikowska 2017]. Przy czym ten ostatni jest zaskakująco rzadko używany.

Jakie podejście wybrać? Czy istotą jest możliwość porównania się z innymi miastami lub regionami? Albo wzorem systemu oceny polityk rowerowych Bicycle Policy Audit [BYPAD.org], ocena destynacji powinna zostać powtórzona po kilku latach według uspołnionej metodyki, a więc punktem odniesienia bylibyśmy my sami, ale z przeszłości? A może chodzi po prostu o źródło „contentu” dla działów PR-u i promocji, dzięki którym będzie można ogłosić światu, jak bardzo jesteśmy „eko”?

Pytaniem nadrzędnym byłoby zatem kto (i dla kogo) ma mierzyć turystykę zrównoważoną? Czy organizacje turystyczne (DMO) działające na poziomie regionalnym, lokalnym i metropolitalnym? Wydawałoby się, że ich skala działania, a także bliskość z samorządami sprzyjają takim działaniom i gwarantują względnie łatwy dostęp do niezbędnych, a jednocześnie rozproszonych danych. Jednak organizacje turystyczne zdecydowaną większość posiadanych zasobów przeznaczają na „wygrzebywanie” się ze skutków pandemii. Co więcej, rzetelnie opracowane wskaźniki rozwoju zrównoważonego mogą się okazać „gorącą pyłą” (przepraszam, zajmuję się turystyką w Poznaniu). Bo jak pogodzić świadomość negatywnego wpływu ruchu lotniczego na klimat, szczególnie na krótkich, subkontynentalnych trasach (przecież COVID-19 nie spowodował, że odrzutowce zamieniły się w szybowce), z zabiegami o zagęszczanie siatki połączeń i kolejne loty, które dostarczą nowe potoki turystów i turystek do destynacji?

Tymczasem szukając inspiracji, można zwrócić uwagę choćby na branżę hotelową. To ona zgromadziła sporo doświadczeń w zakresie wdrażania (bardziej lub mniej) zrównoważonych rozwiązań i pomiaru ich efektywności. Dla takich firm, często działających w skali globalnej redukcja zużycia wody, energii lub innych zasobów przynosi wymierne biznesowe korzyści. A czy dla hotelowych gości to jest ważne? Jakiś czas temu świat obieżyła badanie opiniotwórczego portalu Skift. Wedle nich 53% turystów jest wręcz skłonna płacić więcej za usługi i produkty, które powstały z poszanowaniem środowiska [Sheivachman, Enelow 2019]. Ale to często deklaracje. Rzeczywiste zachowania nierzadko są inne [Kramer 2022].

Bibliografia

- Beck U., 2012, *Społeczeństwo światowego ryzyka. W poszukiwaniu utraconego bezpieczeństwa*, Wydawnictwo Scholar, seria: Społeczeństwo Współczesne, Warszawa
- Błasik-Nowak B., Rajczewska M., 2018, *Przygotowanie do wdrażania celów zrównoważonego rozwoju. Agenda 2030 w Polsce*, „Kontrola Państwowa”, nr 5, s. 70-83 (714-727)
- Borowiec J., 2017, *Efekty strategii rozwoju zrównoważonego Unii Europejskiej*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia i Materiały”, t. 47, nr 2, s. 165-174
- Borys T. (red.), 1999, *Wskaźniki ekorozwoju*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok
- Climate Change and Cultural Heritage Working Group International, 2019, *The Future of Our Pasts: Engaging cultural heritage in climate action. Outline of Climate Change and Cultural Heritage. Technical Report*, International Council on Monuments and Sites, Paris

- Czaja St., Becla A., 2017, *Rozumienie rozwoju zrównoważonego i trwałego (rozwoju zintegrowanego) a sposoby jego pomiaru – wybrane problemy metodologiczno-metodyczne*, „Optimum. Studia Ekonomiczne”, nr 4 (88), s. 12-25
- ETIS *The European Tourism Indicator System toolkit for sustainable destination management*, 2016, Publications Office of the European Union, Luxembourg
- Fischer M., Foord D., Frecè J., Hillebrand K., Kissling-Näf I., Meili R., Peskova M., Risi D., Schmidpeter R., Stucki T., 2023, *Sustainable Business Managing the Challenges of the 21st Century*, Springer
- Font X., Torres-Delgado A., Crabolu G., Palomo Martinez J., Kantenbacher J., Miller G., 2023, *The impact on sustainable tourism indicators on destination competitiveness: the European Tourism Indicator System*, „Journal of Sustainable Tourism”, Vol. 31, No. 7, s. 1608-1630; doi.org/10.1080/19669582.2021.1910281
- Gasparini M. L., Mariotti A., 2023, *Sustainable tourism indicators as policy making tools: lessons from ETIS implementation at destination level*, „Journal of Sustainable Tourism”, Vol. 31, No. 7, s. 1719-1737; doi.org/10.1080/19669582.2021.1968880
- Gawroński K., 2003, *Wskaźniki i kryteria zrównoważonego rozwoju w aspekcie gospodarki przestrzennej*, „Inżynieria Rolnicza”, t. 1, nr 3, s. 215-227
- Gunther W., Mehri M. R., Huysman M., Feldberg F., 2017, *Debating big data: A literature review on realizing value from big data*, „Journal of Strategic Information”, Vol. 26, No. 3, s. 191-209; doi.org/10.1016/j.jsis.2017.07.003
- Hadzik A., Hadzik A., 2008, *Wybrane aspekty turystyki zrównoważonej na wiejskich obszarach uzdrowiskowych*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich”, nr 2, s. 287-296
- Kim Y., Kim C. K., Lee D. K., Lee H. W., Andrada R. I. T., 2019, *Quantifying nature-based tourism in protected areas in developing countries by using social big data*, „Tourism Management”, Vol. 72, s. 249-256; doi.org/10.1016/j.tourman.2018.12.005
- Królikowska-Tomczak A., 2017, *Europejski system wskaźników zrównoważonego zarządzania turystyką a publiczne zarządzanie turystyką w aglomeracji poznańskiej*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Organizacja i Zarządzanie”, t. 74, s. 161-177
- Loaiza J. P. V., Pérez-Torres A., Contreras K. M. D., 2019, *Semantic icons: A sentiment analysis as a contribution to sustainable tourism*, „Sustainability” (Switzerland), Vol. 11, No. 17; doi.org/10.3390/su11174655
- Miller G., Torres-Delgado A., 2023, *Measuring sustainable tourism: a state of the art review of sustainable tourism indicators*, „Journal of Sustainable Tourism”, Vol. 31, No. 7, s. 1483-1496; doi.org/10.1080/19669582.2023.2213859
- Nawrocka E., 2010, *Rozwój turystyki i rozwój zrównoważony*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Ekonomia”, nr 140, s. 87-100
- Nieżgoda A., 2023, *Opportunities for evaluation of sustainable tourism – assessing the availability of ETIS indicators in Poland*, „Turizm – Tourism”, Vol. 33, No. 1, s. 57-66; doi.org/10.18778/0867-5856.33.1.06
- Ostrowska-Tryzno A., Pawlikowska-Piechotka A., 2023, *Turystyka w czasie pandemii i okresie post-pandemicznym*, Studia i Monografie, Akademia Wychowania Fizycznego Józefa Piłsudskiego w Warszawie, Warszawa
- Pawlikowska-Piechotka A., 2013, *Planowanie przestrzeni turystycznej*, Wydawnictwo Novae Res w Gdyni, Gdynia
- Pawlikowska-Piechotka A., 2016, *Odpowiedzialne kształtowanie przestrzeni turystycznej*, [w:] *Turystyka akademicka 1906-2016*, red. W. Błaszczuk, Z. Kruczek, Almatour, Warszawa, s. 289-298

- Periañez-Cristobal R., Luengo P., Calvo-Mora A., 2019, *The heritage character and service quality in urban defensive structures renovated as hotels*, „Journal of Heritage Tourism”, Vol. 15, No. 1, s. 44-59; doi.org/10.1080/1743873X.2019.1590375
- Sikora B., Sowiński M., Okularczyk-Okoń M., Wojtacha-Gonsior A., 2022, *Program rozwoju turystyki dla miasta Torunia do 2030 roku*, Urząd Miasta Torunia, Collect Consulting S.A., Katowice–Toruń
- Skorupski J., 2018, *Czy rozwój zrównoważony jest ekologiczny?*, „Przegląd Uniwersytecki”, nr 10-12, s. 11-14
- UNWTO (United Nations World Tourism Organization), 2022, *Statistical Framework For Measuring The Sustainability Of Tourism (SF-MST) Draft*, Draft prepared for the Expert Group on MST December
- Visegrad Grants, 2023-2025, *Data collection Guidelines for tourism and sustainability monitoring in cultural destinations*, project ID#/: 22320140
- Walas B., 2021, *Polityka zrównoważonej turystyki Krakowa na lata 2021-2028*, Urząd Miasta Krakowa, Kraków
- Wang P., Zhang X., Suomi R., Sun C., 2017, *Determinants of customers' eWOM behaviour – a system success perspective*, [w:] R. Schegg, B. Stangl (red.), *Information and communication technologies in tourism*, Springer International Publishing, s. 401-415
- Xu F., Whitmarsh L., 2020, *Big data or small data? A methodological review of sustainable tourism*, „Journal of Sustainable Tourism”, Vol. 28, No. 2, s. 144-163; doi.org/10.1080/09669582.2019.1631318
- Zielińska A., 2013a, *Wycena obszarów przyrodniczo cennych przy wykorzystaniu wskaźników rozwoju zrównoważonego*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 317, s. 261-271
- Zielińska A., 2013b, *System wskaźników rozwoju zrównoważonego i ekorozwoju dla obszarów przyrodniczo cennych*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 3 (46), s. 79-89
- Zielińska A., 2015, *Analiza wskaźników rozwoju zrównoważonego gmin zlokalizowanych na obszarach chronionych*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego”, t. 42, nr 2, s. 109-122

Źródła internetowe

- AGENDA 21, 1992, *United Nations Conference on Environment & Development Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June*, [online:] <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>, 24.08.2023
- BYPAD, 2023, *BYPAD in one Minute*, [online:] <https://www.bypad.org/en/ueber-bypad/translate-to-german-bypad-auf-einen-blick>, 17.09.2023
- Cook G., 2021, *The Cotton Tote Crisis*, „The New York Times”, 24.08, [online:] <https://www.nytimes.com/2021/08/24/style/cotton-totes-climate-crisis.html>, 17.09.2023
- ETSM2030, *European Tourism Sustainability Management 2030*, [online:] <https://etsm2030.eu/>, 9.08.2023
- EC (European Commission), 2016, *European Tourism Indicators System for sustainable destination management*, [online:] https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/tourism/eu-funding-and-businesses/funded-projects/sustainable/indicators_en, 24.08.2023
- GUS (Główny Urząd Statystyczny), 2023, *Oficjalne statystyki SDG – wskaźniki dla celów globalnych*, [online:] <https://sdg.gov.pl/>, 15.08.2023
- ICOM (International Council of Museums), 2023, [online:] <https://icom.museum/en/>, 24.08.2023

- ICOMOS (International Council on Monuments and Sites), 2021, *International Charter for Cultural Heritage Tourism*, [online:] https://www.icomos.org/media/com_acymailing/upload/ictc_draftcharter_culturalheritage_final_22072021_1.pdf, 24.08.2023
- Klub Rzymski, 1972, Meadows D. H., Meadows D. L., Randers J., Behrens III W. W., *Granice wzrostu*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa [wyd. polskie 1973]; *The Limits to Growth*, [online:] https://collections.dartmouth.edu/teitexts/meadows/diplomatic/meadows_ltg-diplomatic.html, 4.09.2023
- Krajowa Polityka Miejska 2030*, Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, 2022, [online:] <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony>, 15.08.2023
- Kramer B., 2022, *Eco-friendly credentials not benefiting hotels financially, study says*, WSU Insider, [online:] <https://news.wsu.edu/press-release/2022/09/12/eco-friendly-credentials-not-benefiting-hotels-financially-study-says/>, 17.09.2023
- Kvítková Z., Volfová N., 2023, *Challenges and inspirations in managing cultural sites. project FV UNESCO sites – balanced and sustainable tourism development*, project ID#: 22120090, Litomyšl, [online:] <https://sustainableunesco.vse.cz/good-practices/>, 4.09.2023
- Nowa Karta Lipska, 2020, *Transformacyjna siła miast na rzecz wspólnego dobra*, Federal Ministry of the Interior, Building and Community, [online:] <https://www.gov.pl/attachment/a56e8572-34f8-4d40-b7bc-2d23d16fodee>, 15.08.2023
- Pollock A., 2012, *Conscious travel: Signposts towards a new model for tourism. Contribution to the 2nd UNWTO Ethics and Tourism Congress Conscious Tourism for a New Era. Quito*, [w:] Conscious Travel Paper for Minister of Tourism, Ecuador, September 12, [online:] <https://conscioustourism.files.wordpress.com/2011/02/conscious-travel-signposts-towards-a-new-model.pdf>, 4.09.2023
- Prague City Tourism, 2023, *Another step towards cultivating the Prague brand in tourism. The employees of Prague's towers and tourist information centres will have a new sustainable dress code from the workshops of Czech family businesses*, [online:] <https://www.praguecitytourism.cz/en/media/press-releases/another-step-towards-cultivating-the-prague-brand-in-tourism.-the-employees-of-pragues-towers-and-tourist-information-centres-will-have-a-new-sustainable-dress-19730>, 17.09.2023
- Raport 2018, *Raport z kontroli przygotowania do wdrażania Celów Zrównoważonego Rozwoju Agendy 2030 w Polsce*, Najwyższa Izba Kontroli, Departament Administracji Publicznej, Warszawa, [online:] <https://www.nik.gov.pl/plik/id,17274,vp,19842.pdf>, 15.08.2023
- Raport 2021, *Raport Euromonitor International 2021 „Top Countries for Sustainable Tourism. Embracing a Green Transformation for Recovery in Travel”*, [online:] https://go.euromonitor.com/white-paper_Travel-and-Tourism-21-03-12_Top-Countries-for-Sustainable-Tourism.html, 15.08.2023
- Rogała B., 2021, *Zrównoważone podróżowanie to przyszłość turystyki. Jak Polska radzi sobie w tej dziedzinie?*, [online:] <https://300gospodarka.pl/analizy/zrownowazone-podrozowanie-to-przyszlosc-turystyki-jak-polska-radzi-sobie-w-tej-dziedzinie>, 15.08.2023
- Sheivachman A., Enelow S., 2019, *The Greening of Travel: Embracing The Responsibility*, Skift, [online:] <https://skift.com/sgf-magazine-2019/>, 17.09.2023
- Sustainability indicators*, 2023, [online:] <https://sustainableunesco.vse.cz/calculation/>, 4.09.2023
- UE (European Union), 2013, *Guidebook on Sustainable Tourism for Development*, [online:] <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284415496>, 24.08.2023

- UNDP (United Nations Development Programme), 2023, [online:] <https://www.undp.org/>, 24.08.2023
- UNEP (United Nations Environmental Programme), 2023, [online:] <https://www.unep.org/>, 24.08.2023
- UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), 2020, *Education for sustainable development: a roadmap*, [online:] www.unesco.org, 24.08.2023
- UNWTO (United Nations World Tourism Organization), 2023, Committee on Tourism and Sustainability, [online:] <https://www.unwto.org/committee-tourism-sustainability>, 24.08.2023
- Visegrad Grants, 2021-2023, *UNESCO sites – balanced and sustainable tourism development*, project ID#: 22120090, [online:] <https://sustainableunesco.vse.cz/>, 4.09.2023
- Visit Svalbard, 2023, [online:] <https://en.visitsvalbard.com/visitor-information/sustainable-destination>, 6.08.2023
- Zajadacz A., Molnár D., Pallás E., Šimočková I, Petrů Z., Kvítková Z., 2023, *Case studies collection. UNESCO sites. Balances and sustainable tourism development*, project FV UNESCO sites – balanced and sustainable tourism development, project ID#: 22120090, Litomyšl, [online:] <https://sustainableunesco.vse.cz/case-studies/>, 4.09.2023